

Jerzy Szałygin

Na Orawie

Na obszarze polskich Karpat, na skutek przenikania się wielu kultur wytworzyło się wiele przebogatyń odmian ludowej architektury. Jedną z nich występuje na terenie polskiej Orawy.

Ziemia orawska rozpościła się pomiędzy widniejącymi na horyzoncie Tatrami a przeciwnymi grzbiętami Beskidów z górującą nad nimi Babią Górą. Właśnie przez tę krainę przebiega granica działu wodnego pomiędzy Morzem Czarnym a Bałtykiem. W średniowieczu obszar Orawy, pomimo wielu prób kolonizacji, pokryty był przeważnie dziewiczymi lasami iglastymi, porzeczanymi tylko gdzieś tam naturalnymi halami – w wyższych partiach gór. Głuchą puszcza beskidzką przecinały jedynie stare szlaki handlowe – solny i miedziowy, łączące

Węgry przez Polskę z Bałtykiem i dalej z Flandrią. Właściwe zasiedlenie północnej Orawy przypada na XVI–XVII w., kiedy to z inicjatywy węgierskiego rodu Thurzonów na ziemię tę, znęceni licznymi swobodami, a zwłaszcza niskimi świadczeniami, zaczęli napływać osadnicy zarówno z Polski – spod Żywca, Nowego Targu, jak i ze Słowacji – z Kubina i Żyliny. Do 1918 r. ziemię tę leżały w granicach cesarstwa austro-węgierskiego. Po I wojnie światowej jedenaście wiosek górnoorawskich zamieszkałych przez ludność polską na drodze plebiscytu zostały przyłączone do Polski.

Najpiękniejszym świadectwem bogatej historii tych ziem oraz materialnej kultury ich mieszkańców są przede wszystkim chłopskie domy, które do dziś możemy oglądać

m.in. w skansenie w Zubrzycy Górnej, domy o formie nigdzie indziej niespotykanej. Ich rodowód wywodzi się z budownictwa orawskiego, wzbogaconego przez miejscowe doświadczenia, tradycje ciesielskie i naleciałości z terenów całej polskiej góralszczyzny. Chałupa orawska jest dziełem sztuki wyrosłym z rodzimej twórczości chłopskiej.

Najstarsze spotykane na Orawie chałupy pochodzą z końca XVIII w. Właśnie w tym okresie wytworzył się niezwykle oryginalny typ domów z tak zwaną wyżką, tj. użytkowanym gospodarczo poddaszem, dostępnym z zewnętrznej galerijki.

Chałupy, będące częścią większych zagród sytuowanych na planie prostokąta, ustawiane były frontem do południa, tak aby domostwu

zapewnić maksymalną ilość promieni słonecznych. Typowy dom składa się z sieni zajmującej narożną część budynku, kuchni, izby białej oraz alkierza i komory dla owiec, usytuowanych wzdłuż budynku przy jego tylnej ścianie. Na poddaszu mieści się spichrz, dostępny z galerijki, nakryty slegowym stropem, tj. przedłużeniem w górę ścianek wieńcowych w formie kolebki. Z sieni prowadzą schody na galerijkę, wspartą na końcówkach belek stropowych (rysiach). Wysokie, 3-metrowe ściany nakryte są rozłożystym asymetrycznym czterospadowym dachem, którego tylna i boczne połacie spływają nisko ku ziemi, a przednia ma okap nad galerijką biegnącą nad oknami frontowej, dolnej ściany. Galeryjka jest najczęściej niewysoka (ok. 1,5 m), z zewnątrz bywa okratowana drewnianymi listwami. Charakterystycznym elementem krytego gontem dachu jest tzw. kozubek – daszek nakrywający otwór w dachu, ozdobiony często misternie rzeźbionym pazdurem, przez który w kurnych chatkach wydobywał się dym. Przasadziściej sylwetce dachu lekkość nadaje frontowa galerijka ze słupkami o pięknym wykończeniu. We frontowej elewacji, jako element dekoracyjny, wyróżniają się symetrycznie rozmieszczone okna umocowane w szerokich ościeżnicach oraz artystycznie wykonane drzwi, dosyć wąskie, najczęściej zamknięte pełnym łukiem, oszalowane ozdobnie deseczkami w formie słonecznych promieni. Całość budynku wykonana jest z okrągłych, lekko ociosanych, grubych bali świerkowych

(24 i więcej centymetrów grubości), nie odbiegających wyglądem i ciesiolką od chałup podhalańskich. Ważnym elementem konstrukcyjnym orawskiego domu były sosręby – dodatkowe belki biegnące wzdłuż budynku, podpierające od dołu belki stropowe. Obok funkcji czysto użytkowej spełniały one rolę zarówno wizytówki „budarza” (ciesli), jak i właściciela budynku. Im piękniej i wymyślniej podciąg ozdobiony był rozetami (najczęściej o geometrycznej formie) i napisami informującymi o dacie i wykonawcy domu, tym większy splendor spływał na gospodarza i wykonawcę.

Najciekawszym przykładem chałupy orawskiej „z wyżką” jest dworek sołtysów Moniaków wzniesiony, jak głosi napis (w oryginale łaciński) umieszczony na sosrębie izby białej, *przy pomocy Najwyższego i zapobiegliwości pana Marcina Moniaka (...)* w roku 1784 w miesiącu lipcu. Budynek ten swą oryginalnością świadczy o randze społecznej ówczesnych właścicieli. Stanowi on niespotykane gdzie indziej w tej formie po-

łączenie cech chałupy chłopskiej i dworku szlacheckiego. Odnacza się on pięknymi proporcjami zarówno ścian, jak i krytego gontem dachu, którego dolne rzędy ścięte są w ząbkowaną koronkę, w górze zaś połacie ozdobione są ozdobnie wyciętymi pazdurami. Elementem gdzie indziej nie spotykanym w tej formie są boczne galerie osłonięte okapem dachowym prowadzące do „wyżek”, tj. ukrytych pod dachem pomieszczeń gospodarczych. Od

strony zachodniej usytuowany jest ganek oszalowany deskami, które ochraniają go od deszczu i śniegu. Przy ścianie południowej znajdują się ustawione skośnie drabiny prowadzące na górę, na „wyżkę”, która stanowi oryginalny i niepowtarzalny element chałup tego terenu. Rozplanowanie domu, z centralnie ułożoną sienią, odpowiada ściśle symetrycznemu rozplanowaniu typowego dworku. Na lewo wchodzi się z niej do izby czarnej, gospodarczej z przy-

legającymi komorami – na prawo zaś wejście prowadzi do świątecznej i mieszkalnej izby białej. Tu właśnie, na sosrębie, znajduje się napis fundacyjny. Wnętrze tej izby jest wysokie i jasne, stolarka drzwiowa i okucia przypominają i powtarzają formy stylowe dworskie, bogato zdobione są odrzwia prowadzące do pomniejszych „komnat” bocznych oraz belki stropowe. Czarną izbę, o wielkim bielonym piecu wypełniał zapach dymu, charakterystyczny dla chałup kurnych, pozbawionych komina. Chałupa Moniaków jest odsunięta od zabudowań gospodarczych; zamyka nieregularnie ukształtowany dziedziniec wewnętrzny, wokół którego ustawione są obszerne i przestronne budynki stajni, wozowni, chlewni i owczarni z roku 1814.

Analogiczne do orawskich chałup galeriowe domy istnieją na słowackiej Orawie, koło Kubina i w Trenczyńsku (Żylica), ale tam mają zdecydowany podział na dwie kondygnacje, o dolnej najczęściej murowanej.

Godny podkreślenia jest również fakt, że szczególnie wartości plastyczne i przestrzenne orawskich chałup występują w świetnym zespole budynków z otaczającym je krajobrazem. Rozległe stoki pobliskich gór gęsto zalesione świerkami harmonijnie współgrają z rozłożystymi gontowymi dachami, z przysadzistymi proporcjami budynków, z kierunkiem nachylenia spadku dachów i szczytów, z miękką formą naroży, krytych gontami „na owijkę”, w odróżnieniu od ostrych linii podhalańskich dachów. ❖